

Siergiej Udarcew

Kazachski Uniwersytet Nauk Humanistycznych i Prawa

Michail Bakunin: uwagi do portretu myśliciela

Słowa kluczowe: anarchizm, państwo, twórczość, wolność, ewolucja, rewolucja, globalizacja, ludzkość, typy świadomości politycznej

W przypowieści Richarda Bacha *Mewa* tytułowa mewa o imieniu Jonathan Livingston, która zapragnęła latać i stać się wolną, została wygnana ze stada. Nauczysz się latać tak wysoko i daleko, jak nie potrafiły zwykłe mewy, Jonathan zrozumiał, że mewa jest na tyle wolna, na ile wolna jest jej świadomość. Jeśli oswobodzi świadomość, będzie mogła latać nawet z prędkością myśli. Powróciwszy do swego stada, Jonathan znalazł kilka mew, które chciały nauczyć się latać tak jak on. Wkrótce opanowały sztukę lotu na nowym poziomie. Inne mewy, nie zważając na zakaz rady stada, także chciały nauczyć się sztuki swobodnego lotu, powątpiewały jednak, że im się to uda. Próbując wytłumaczyć fenomen mewy o imieniu Jonathan, w stadzie dyskutowano wersje, że jest on synem Wielkiej Mewy albo wyprzedził o tysiąc lat swój czas, nazywano go diabłem albo Bogiem. Jonathan wyjaśniał, że nie jest niczym więcej jak tylko wolną mewą, proponował kontynuację poszukiwania samego siebie, doskonalenia się, dążenia do wolności. Uczył, że nie ma granic...

Ta przypowieść, przeniknięta ideami i obrazami buddyzmu, przypomina w czymś niezwykłą postać i los Michaila Bakunina, który w maju 2014 roku będzie obchodzić dwusetną rocznicę urodzin.

Kim był Bakunin? Uwagi ogólne

Michaił Aleksandrowicz Bakunin (1814–1876) wszedł do historii międzynarodowego ruchu rewolucyjnego jako niepokonany buntownik i nieustraszony rycerz epoki rewolucji w Europie. Nie powstrzymywały go wyroki śmierci, więzienia i zesłanie na Syberię, nie liczyły się wiek i choroby. W historii myśli znany jest jako propagator rewolucyjnych i krytycznych idei w filozofii, polityce, teorii prawa, jako klasyk teorii anarchizmu, jako swoista „megagwiazda” – najbardziej wyrazista postać w historii anarchizmu.

W swojej ewolucji Bakunin przeszedł kilka etapów, rozwijał idee oświeceniowe i liberalne, był rewolucyjnym demokratą, na koniec – anarchistą. W młodości jego skrajna krytyczność (krytyka krytyki) przyniosła w efekcie krótkotrwałe pogodzenie z rzeczywistością, przypominające umiarkowany konserwatyzm, ale z możliwością rozumnej rekonstrukcji rzeczywistości.

Elementy anarchizmu były obecne w jego świadomości przez cały czas. Wiadę je już w myślach Bakunina z lat trzydziestych XIX wieku, a stan ostatecznej koncentracji osiągnęły w jego politycznych poglądach z końca lat sześćdziesiątych. Jednakże, zważywszy różnorodność anarchizmu, należy zauważyć, że jego teoria anarchizmu była ściśle związana z ogólnosocjalistycznymi ideami. Nieprzypadkowo, oddzielając swoje idee od poglądów Bakunina, Fryderyk Engels zauważał, iż przy całym ich rozchodzeniu się w kwestii stosunku rewolucji do państwa, także jego – Engelsa – można umieścić w obozie stronników anarchizmu, jako że uznaje w perspektywie obumieranie państwa i prawowitość przyszłego beipaństwa ustroju.

Znany jest Bakunin jako utalentowany uczeń Georga Hegla. Aleksander Hercen nazywał swego młodego przyjaciela „heglistą nr 1” wśród „heglowskiej” młodzieży w Rosji. Karol Marks wysłał mu pierwszy tom *Kapitału* z dedykacją: „staremu hegliście”, co znaczyło: „bratu po nauczycielu”¹, chociaż dwadzieścia lat wcześniej Bakunin wyzwał go na pojedynek za rozpowszechnianie oszczerstw. Prezent w postaci *Kapitału* nie przeszkodził Bakuninowi w końcu lat sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych XIX wieku zostać głównym ideowym przeciwnikiem marksizmu i Marksa. Co ciekawe, Marks ostatecznie nie napisał specjalnej książki poświęconej zagadnieniom teorii państwa. Jego główną pracą z tej dziedziny pozostał konspekt książki Bakunina *Państwowość*

¹ W oryg.: *браты по учителю* – tak jak ‘brat po kądzieli’, w znaczeniu, że ich wspólnym intelektualnym ojcem był Hegel (przyp. tłum.).

a anarchia. Ten konspekt zawiera liczne komentarze i polemiczne uwagi napisane w języku rosyjskim, którego Marks na krótko przed tym uczył się, korzystając z lektury trzytomowego wydania *Rzeczy minionych i rozmyślań* Aleksandra Hercena. Konspekt miał być materiałem pomocniczym do książki przeciwko Bakuninowi. Ale w roku następnym Bakunin umarł, Marks zaś nie zniżył się do wydania krytycznej książki w ślad za zmarłym oponentem.

W oczach rosyjskiego poety o liberalnych poglądach, Aleksandra Błoka, Bakunin kojarzył się z ogniem. W latach rozpoczynającej się rosyjskiej rewolucji Błok wzywał do zaciągnięcia „ogniowej” pożyczki u Bakunina. We wcześniejszym pokoleniu osobę Bakunina i jego radykalne idee negatywnie przyjmował konserwatywny rosyjski pisarz Fiodor Dostojewski, widzący w nich „bieszczynę”

Polityczny woluntaryzm i donkichotyzm były dla Bakunina charakterystyczne w takim samym stopniu. Był on gotów złamać wszelkie przeszkody, zburzyć twierdze, przestawić góry zagrządzające drogę do przyszłości. Póki miał siły, Bakunin, jak wielki kret rewolucji, przekopywał najkrótsze jego zdaniem przejście w świetlaną przyszłość. Niby swoisty historyczny lodołamacz, swoją działalnością, propagandą, książkami, broszurami i artykułami łamał lody niewoli w społecznej świadomości, stwarzał przesłanki do rozszerzenia pola wolności.

Dla Bakunina jako myśliciela charakterystyczna jest nie systematyczność, a impulsywność, intuicja, współdzwźwięczne z jego natchnioną maksymalistyczną działalnością „bez oglądania się”, z jego życiem *va banque*.

Michail Bakunin daje przykład pragnienia, aby za wszelką cenę wcielić w życie idee rozszerzenia wolności człowieka, wiary w nieskończoność i wszechmoc swobodnej ludzkiej myśli, ducha, woli. W okresie uwięzienia w Twierdzy Pietropawłowskiej napisał *Spowiedź* skierowaną do cara Mikołaja I. Nie jest to uniżony list, lecz zwrócenie się do cara jak równego sobie (szlachcic do szlachcica). *Spowiedź* zawiera informacje niepełne, a nawet kłamstwa dla uzyskania wolności i kontynuowania rewolucyjnej działalności (co potwierdza ucieczka z Syberii przez Japonię i USA do Londynu). Wróg caryzmu i krytyk państwowości Bakunin uważał za możliwe, by dla osiągnięcia politycznych celów naruszać, do określonych granic, niektóre normy etyczne w stosunkach z przeciwnikami politycznymi. Bakunin nieźle znał prace Machiavellego, a prawa walki politycznej, o których pisał włoski myśliciel, poznał w praktyce. Warto dodać, że wysoko

cecił Machiavellego jako myśliciela, który odsłonił niemoralność sfery polityki, tajne sprężyny kierujące państwową nawą.

Bakunin nie był przywiązany do jednego miejsca na ziemi. Międzynarodowa działalność, prześladowania – zmuszały go do politycznego koczownictwa. Gdyby miał pod ręką statek kosmiczny i gdyby poza Ziemią znajdowało się miejsce, gdzie można by prowadzić propagandę, on i tam by poleciał. Słowa Diogenesa z Synopy: „Jestem obywatelem świata” – w pełni mogą odnosić się do Bakunina.

Bakunin wstrząsnął Europą i nastraszył ją; razem z dekabrystami i Aleksandrem Hercenem przebudził Rosję. Pomagał społeczeństwu pokonać historyczne zmęczenie, apatię, zebrać siły, nastawić się na nowy historyczny skok. Rewolucjonista i myśliciel tworzył wiatr przemian, który po dziesięcioleciach, na początku XX wieku, spadł jak burza na największe ówczesne państwo – Rosję. Potem wiatr rewolucji pomknął nad Azją, przez kraj z największą liczbą ludności – Chiny, i poprzez morza i oceany dotarł do centralnej i południowej Ameryki, do Afryki; dziś od czasu do czasu dotyka różnych punktów planety.

Bakunin miał nieprosty charakter. Do otaczającej go rzeczywistości był nastawiony krytycznie, ale w stosunku do przyjaciół z młodości zachował ciepłe uczucia aż do końca życia. Widocznie kategoryczność sądów, nierzadko bezkompromisowość i jego niepowstrzymany indywidualizm były naturalną formą samozachowania i samoobrony owej nieprzeciętnej osobowości. To pomagało Bakuninowi wznosić się ponad bytowe okoliczności i uwarunkowania etykiety, po to, aby móc lepiej zrozumieć, przeczuć i dokładniej wyrazić ogólnoludzkie problemy – naturalne prawa narodów, tendencje historycznego rozwoju, interesy ludzkości. W tym znaczeniu jego prywatny indywidualizm w bycie i w stosunku do otaczającego go środowiska okazywał się organicznym makrokolektywizmem w ideach i w pozycji wobec społeczeństwa, ludzkości, historii.

Bakunin znany jest jako organizator tajnej międzynarodowej organizacji (Aliansu), która posłużyła później do stworzenia Anarchistycznej Międzynarodówki, działającej w Europie po rozpadzie I Międzynarodówki na kongresie w Hadze w 1872 roku. Jak wiadomo, marksistowska Rada Generalna międzynarodówki została wtedy przeniesiona do USA i po kilku latach zakończyła swoją działalność.

Mniej znany jest Bakunin jako mason 32. stopnia wtajemniczenia, próbujący wykorzystać dla rewolucyjnych celów wszechświatową sieć masońskich organizacji.

Prorok i twórca losu

Cechy charakteru Bakunina i jego osobowościowe przymioty z trudem wpisywały się w bytowy pejzaż jego czasów. Można odnieść wrażenie, że był myślicielem, którego nie miała się siła przyciągania ówczesnych czasów, należał w całości do historii. Z tym związane jest jego prorocze usposobienie. Bakunin nie był gabinetowym myślicielem, jak – na przykład – Piotr Kropotkin. Jego myśl stymulowała się nie mądrościami książkowymi, przekonaniami, rozmyślaniami, ale dyskusjami, społeczną działalnością.

Już w 1837 roku w liście do braci (opublikowanym przez Jurija Stieklowa w *Собрании сочинений* jako list do sióstr) proroczo, choć nie bez cienia młodzieńczo psotliwego zarozumialstwa, ogłaszał swoje przeznaczenie:

Ja! Michaił Bakunin, posłany przez Opatrzność dla dokonania wszechświatowych przeobrażeń, dla obalenia znikczemniałych form i przesądów starych czasów, dla wyrwania mojej ojczyzny z ciemnych objęć d-mu [despotyzmu – S.U.] i wprowadzenia w świat nowy, święty, w bezgraniczną harmonię – piszę do was!

W całym szeregu innych jego prac pojawiały się wypowiedzi o charakterze proroczym. Pisał Bakunin o przybliżaniu się rosyjskiej rewolucji, o gwiazdozbiorze, który wszędzie nad Moskwą itd.

W alegorycznej powieści brazylijskiego pisarza Paula Coelho *Alchemik* tajemniczy starzec nauczyciel mówi do głównego bohatera:

Każdy z nas we wczesnej młodości wie dobrze, jaka jest jego Własna Legenda. W tym okresie życia wszystko jest jasne, wszystko jest możliwe, ludzie nie boją się ani pragnień, ani marzeń o tym, co chcieliby w życiu osiągnąć. Jednak w miarę upływu czasu jakaś tajemnicza siła stara się dowieść za wszelką cenę, że spełnienie Własnej Legendy jest niemożliwe. [...] To są siły, które na pierwszy rzut oka wydają się złe, ale tak naprawdę uczą cię, jak tworzyć Własną Legendę. Przygotowują twojego ducha i twoją wolę, bo na tej planecie istnieje jedna wielka prawda: kimkolwiek jesteś, cokolwiek robisz, jeśli naprawdę z całych sił czegoś pragniesz, znaczy to, że pragnienie owo zrodziło się w Duszy Wszechświata. I spełnienie tego pragnienia to twoja misja na ziemi. [...] Spełnienie Własnej Legendy jest jedyną powinnością człowieka. Wszystko bowiem jest jednością. I kiedy czegoś gorąco pragniesz, to cały wszechświat sprzyja potajemnie twojemu pragnieniu².

² P. Coelho, *Alchemik*, przeł. B. Stępień, A. Kowalski, Warszawa 1995, s. 38–39.

Bakunin to jak gdyby historyczna ilustracja tych słów. On też przeczuwał swój los, od wczesnej młodości wiedział, kim będzie, nie bał się tego, co go czeka i świadomie budował swą przyszłość. Szedł przez życie, orientując się na swoją polarną gwiazdę w myślach i w rzeczywistości. Przy tym sfera myśli i sfera rzeczywistości nierzadko okazywały się prostymi równoległymi, znikającymi gdzieś za horyzontem, a jeśli się krzyżowały, to gdzieś daleko, w niewidzialnej dali. Co ciekawe, Bakunin już w młodości, w rękopisie *Hamlet* (1837, pierwsza publikacja 1986), rozwijał ideę o jedności człowieka i wszechświata oraz ich wzajemnym oddziaływaniu. W *Hamlecie* pisał o jedności i wzajemnych związkach wszystkich elementów świata, o uczestnictwie wszechświata w przywracaniu harmonii zakłóconej przestępstwem. Człowiek jest zdaniem Bakunina aktywnym uczestnikiem kosmicznych procesów, jego działania mają kosmiczne znaczenie, odbijają się echem we wszechświecie, oddziałują na niego. Odbijając ludzkie myśli i postęпки, wszechświat oddziałuje na człowieka; przyjmując albo odrzucając jego działania, wspomaga i podtrzymuje go lub karze.

Idee politycznej integracji: od federacji słowiańskiej i europejskiej do wszechświatowej

Będąc świadomym specyfiki geopolitycznej, kulturalnej, ekonomicznej oraz osobliwości historycznego rozwoju Rosji i sąsiadujących z nią krajów, Bakunin próbował wziąć je pod uwagę przy objaśnianiu dróg i perspektyw ich historycznego rozwoju. Rozważając historyczne tendencje, dopuszczał zjednoczenie słowiańskich państw i ogólnoeuropejską integrację jako możliwe warianty regionalnej integracji.

Jego słowianofilstwo, które dało o sobie znać pod koniec lat czterdziestych, a zwłaszcza w początkach lat sześćdziesiątych XIX wieku, jako etap w ewolucji poglądów było specyficznym widzeniem osobliwości historycznego rozwoju regionu i poszukiwaniem formy regionalnej integracji. W XX wieku poszukiwaniu form regionalnej integracji w określonej mierze były współdziałające idee uprąmawiające szczególną drogę Rosji (ZSRR), możliwość zwycięstwa socjalistycznej rewolucji w oddzielnym krajach i budownictwa socjalizmu w grupie krajów Eurazji, połączonych pojęciem „kraje obozu socjalistycznego”. W XXI wieku inne już idee integracji europejskiej i euroazjatyckiej także są przejawem tendencji w poszukiwaniu i tworzeniu form regionalnej integracji i prawowitego budowania nowych poziomów stosunków międzynarodowych w warunkach globalizacji.

W swych artykułach i mowach Bakunin aktywnie propagował ogład przyszłego świata jako jednej całości, zorganizowanej na zasadzie wolności i federacji. W końcu lat czterdziestych występował jako stronnik europejskiej federacji (co w tym czasie wydawało się fantastyczną utopią), a w latach sześćdziesiątych uzupełnił swoją koncepcję ideą planetarnej (wszechświatowej) federacji.

Wiadomo, że Immanuel Kant w końcu XVIII wieku w traktacie *O wiecznym pokoju* postulował wszechświatową polityczną organizację jako wszechświatową (planetarną, jeśli chodzi o przestrzenne granice) federację. Według Kanta powinna ona zjednoczyć wszystkie narodowe państwa, opierać się na umowie i podwójnym obywatelstwie – wszechświatowym i jednocześnie na obywatelstwie narodowego państwa. Taki sposób zorganizowania ludzkości może zapobiec wojnie między państwami i zapewnić pokój na planecie.

Bakunin również uważał, że u podstaw globalnej federacji powinny leżeć umowy, swobodna wola jej podmiotów – poszczególnych osób, grup osób, stowarzyszeń, oddzielnych regionów, krajów itd. Przy tym organizacja ta powstawałaby w sposób naturalny z dołu do góry, z podziałem i równowagą władzy – prawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Co najważniejsze – Bakunin uważał, że taka organizacja ludzkości może istnieć jako globalny niepaństwowy społeczno-polityczny system. Dla Bakunina globalny polityczny system jest jednym ze środków – tak jak rewolucja – przewyciężenia państwowej formy organizacji życia.

W XX wieku idee te rozwijał w Rosji Aleksander Gordin, teoretyk postklasycznego anarchizmu i jeden z prekursorów teorii globalizacji. Gordin w latach dwudziestych uzasadniał idee przewyciężenia państwowości poprzez proces formowania ekonomiczno-politycznego systemu w wymiarze planetarnym. Uważał, że zrealizowanie tego planu pozwoli zlikwidować państwową formę organizacji życia jako niedorozwiniętą i przestarzałą i będzie oznaczać nowy poziom oraz nową jakość organizacji, z wykorzystaniem w sprawowaniu władzy nowych informacyjnych technologii. Bakunin uważał, że wystarczy uruchomić mechanizm samoorganizacji i swobody wyrażania woli, a instynkt samozachowawczy społeczeństwa zatrzyma na odpowiednim poziomie dezorganizację i zniszczenie, znajdując możliwe do zastosowania i efektywne formy życia. W rezultacie, jeśli bez przeszkód zadziałają zasady wolności, żywiołowo powstanie nowa instytucjonalna struktura i system społecznych stosunków.

Bakunin żywił utopijną nadzieję, że jego plany urzeczywistnią się w bliskiej przyszłości. Jednakże w licznych jego pracach można też zauważyć, iż pisze on

nierzadko o nieokreślonej przyszłości, konstruuje hipotetyczne modele, powstałe z rozmyślań nad historią i tendencjami społecznego rozwoju. Chronologiczne granice ich realizacji pozostawały otwarte.

Jednakże w historii zachodzą niekiedy nieoczekiwane transformacje i coś, co wydawało się dotąd niemożliwe, przeobraża się w rzeczywistość, a to, co wydawało się niewzruszone i wieczne, zostaje zmyte nową falą historii jak przybrzeżny piasek. Dlatego – widocznie – póki historia nie zakończyła swego biegu, istnieją szanse na to, że niektóre elementy dawnych utopii staną się realnością...

Spojrzenie w przyszłość i rola świadomości

Ponieważ Bakunin był nastawiony negatywnie do politycznego systemu współczesnego mu społeczeństwa, kierował się jednocześnie ku formowaniu w świadomości swego rodzaju antyspołeczeństwa, zbudowanego na innych zasadach organizacyjnych (samoorganizacja, samozarządzanie, samoregulacja, wolność, umowy). Być może zadawał sobie pytanie – czy taka organizacja nie przekracza ludzkich możliwości, czy nie przeczy ludzkiej naturze? Niezmiennie jednak trwał w przekonaniu, że takie doskonałe społeczeństwo jest możliwe.

Rozmyślania o przyszłości doprowadziły go także do idei, że cywilizacja ludzka i człowiek jako istota historyczna to zjawiska przejściowe i nie są one ukoronowaniem przyrody, kosmosu. Następny po cywilizacji ludzkiej stopień rozwoju rozumu w świecie nie będzie zdaniem Bakunina związany z człowiekiem i ludzkością. To będzie coś zupełnie innego, coś przewyższającego człowieka i ludzkość w ich obecnym pojmowaniu... Nie wszystko, co jest w człowieku, będzie kontynuowane i będzie elementem sukcesyjności między stopniami rozwoju rozumu. W tym sensie Bakunin w swoich rozmyślaniach wchodził na drogę równoległą do tej, na jakiej rozważania o nadczłowieku snuł Friedrich Nietzsche, o bogoczwłoczeństwie – Władimir Sołowjow, o przeszłych i przyszłych ziemskich i pozaziemskich cywilizacjach – Nikołaj Fiodorow, Konstanty Ciołkowski, Nikołaj Roerich.

Świadomość była dla Bakunina główną dźwignią ewolucji i historycznych przeobrażeń, główną nadzieją na radykalne przemiany w świecie zewnętrznym. Intelktualne i psychiczne właściwości człowieka rozpatrywał jako najważniejsze przesłanki socjalnych i politycznych instytucji. Fundamentalna rola świadomości widoczna jest w jego metodologii poznania świata i w działalności człowieka.

Nawet idea jednorazowej, wysiłkiem woli przeprowadzonej likwidacji państwa, która, jak nadzieja na cud, obecna jest w jego poglądach i czasami przejawiała się w praktyce, była nadzieją na swojego rodzaju „przeprogramowanie”, jednorazowe, ukierunkowane „przeformatowanie” świadomości społecznej jako źródła i rezerwuaru idei i obrazów, materializujących się w instytucjach politycznych, w tym w państwowości.

Nic nie zmieniało i to, że Bakunin oddawał sprawiedliwość swemu ideowemu przeciwnikowi Karolowi Marksowi za jego ideę o priorytecie bazy ekonomicznej nad polityczną i prawną nadbudową (materializm historyczny). W polemice z Marksem Bakunin nadawał fundamentalne znaczenie świadomości i tym elementom systemu społecznego, które ściśle są związane z świadomością. O wiele późniejsze idee aktywnej roli form politycznych i prawnych w stosunku do pasywnej materii ekonomicznej, rozwijane przez Rudolfa Stammlera z zamiarem podważenia marksizmu, byłyby – można przypuścić – bliskie Bakuninowi.

Nieprzypadkowo – jak można sądzić – w ślad za powstaniem psychologicznych teorii prawa i państwa Leona Petrażyckiego i Michaiła Reisnera, także w postklasycznej dwudziestowiecznej teorii anarchizmu (Aleksiej Borowoj), popularność zyskała psychologiczna teoria państwa. W teorii tej uzasadniano, że indywidualna i społeczna świadomość – są źródłami i translatorami idei i obrazów, których splot tworzy i materializuje fenomen państwowej władzy i podporządkowanie jej.

W historii filozofii prawa można zauważyć swoistą etyczną linię jej rozwoju. Reprezentujący ją myśliciele szczególne znaczenie w regulowaniu zachowania ludzi i w rozumieniu prawa przydawali moralności. Do tej grupy myślicieli należeli w różnych czasach Konfucjusz, Al-Farabi, Immanuel Kant, Lew Tołstoj, Mahatma Ghandi i inni. Bakunina należałoby zaliczyć do odmiennej linii myśli filozoficznej – do tej, w której siła woli i rozumu, pragnienie i realizująca je praktyczna działalność jednostek i mas, wpływały na rzeczywistość i jej transformację. Jednocześnie baczna uwaga zwrócona na świadomość i rozumienie roli moralności nie mogła nie doprowadzić Bakunina do skierowania wzroku na problemy moralności w ostatnim okresie jego życia; tym samym jak gdyby wracał do intensywnych poszukiwań z młodości. Krąg poznania człowieka i jego świata zamykał się...

Na marginesie – jak wiadomo, również Piotr Kropotkin, który swymi poglądami zamyka etap klasycznego anarchizmu, w ostatnich latach swego życia

dużo uwagi poświęcał historii i teorii moralności, opublikował pierwszy tom *Etyki*, pracował nad tomem drugim.

Wyraziciel idei rewolucji

W poglądach głoszonych przez Bakunina została zsyntetyzowana, pomnożona, połączona w swoistą „krytyczną masę” wielowiekowa myśl krytyczna i rewolucyjna.

W przebiegu rewolucji nowych czasów w Holandii, Anglii, Francji, w serii rewolucji w europejskich krajach w połowie XIX wieku, sformowała się myśl rewolucyjna, została rozwinięta i splotła się w kłębek różnobarwnych nici – nurtów i teorii. Między wszystkimi tymi wielobarwnymi teoriami zachodziła aktywna wzajemna wymiana informacji na poziomie metodologii, teorii, politycznych programów. To wyjaśnia współbrzmienie i związek elementów teorii różnych rewolucyjnych myślicieli. Współbrzmienie, wymiana i wzajemne oddziaływanie dają się zauważyć w planie chronologicznym nie tylko horyzontalnie – między teoriami jednego czasu, ale także wertykalnie – między teoriami różnych historycznych okresów. Prócz tego w historii myśli rewolucyjnej znaleźć można kilka figur będących wyrazistymi i uniwersalnymi wyrazicielkami głębokich motywów grupy nurtów rewolucyjnego kierunku myśli. Jak wiadomo, rewolucyjna myśl grała decydującą rolę w głębokich przeobrażeniach zachodzących na określonych stopniach ewolucji (niekiedy niejednym raz) w historii praktycznie wszystkich krajów świata.

Będąc europejskim i światowym, a nie tylko rosyjskim myślicielem, Bakunin występował jako szczyt fali rewolucyjnej myśli europejskich rewolucji i jako przejaw gromadzącej się energii rewolucji rosyjskiej, chińskiej i innych.

W historii ludzkości znanych jest wiele rewolucji i politycznych przewrotów – od wydarzeń 1750 roku przed naszą erą w Egipcie, opisanych w *Papiirusie Ipuwera*, do serii rewolucji i przewrotów w krajach arabskich w latach 2011–2013 (w tym znowu w Egipcie). Póki trwa życie, póty trwać będzie walka dobra ze złem, sprawiedliwości z niesprawiedliwością, prawdy z kłamstwem. W ciągu swojej historii ludzkość, odkrywając różne socjalno-polityczne technologie, niestety wciąż nie może uniknąć tak niszczącej formy przejścia od starego do nowego porządku, jaką jest rewolucja. Dopóki ludzie nie zauważają błędów innych i nie chcą się na nich uczyć, dopóty nierozumność i chciwość tych, którzy mają władzę i własność, będą przeszkadzać w przeprowadzeniu potrzebnych

i nieuchronnych reform, będą kumulować socjalne sprzeczności, okresowo rozwiązywane w formie niszczących rewolucyjnych przewrotów to w jednym, to w drugim kraju. Arogancja władzy, wzrost biedy i nędzy, niesprawiedliwości i nierówności, nagromadzone krzywdy i złość, eskalacja przemocy – mogą sprawić, że rewolucje ze sfery możliwości przejdą w sferę realności i przekształcą się w jakimś momencie w obiektywną konieczność, staną się żywiołem prawie nie do opanowania.

Pytanie: na ile niszczący rewolucyjny wariant rozwoju jest optymalny i czy nie lepiej zastąpić go raz na zawsze mądrymi i przeprowadzonymi w właściwym czasie reformami? – pozostaje w sferze teorii. Historia to jednego, to drugiego kraju potwierdza co jakiś czas aktualność rewolucyjnych przeobrażeń również w dzisiejszych czasach, które, zdawałoby się, rozumieją ich niszczycielski potencjał, ale nie potrafią ich uniknąć. Nieefektywność reform albo ich brak, zakłócenia w realizacji programu funkcjonowania porządku publicznego z rażącym naruszeniem normalnej równowagi społeczno-ekonomicznych i politycznych interesów, wewnętrznych i zewnętrznych stosunków, może na różnych stopniach historycznej ewolucji aktualizować rewolucyjne przemiany. W niektórych sytuacjach krytyczna masa wydarzeń, czynników i wpływów może nie pozostać w pewnych krajach innej drogi rozwoju jak rewolucyjna. Idee rewolucji nie umarły, chociaż prawdopodobnie nie są nieśmiertelne... Mądry Edmund Burke już w końcu XVIII wieku rozmyślał o nierozumności rewolucji i próbował uczyć francuskich rewolucjonistów historycznej mądrości. Nadaremno. Ani rewolucjoniści, ani ich przeciwnicy nie potrafili znaleźć innego wyjścia z sytuacji niż tylko rozwijanie jednego etapu Wielkiej Rewolucji Francuskiej za drugim – pogłębiając ją i czyniąc niemożliwym powrót do punktu wyjścia.

W tym kontekście Bakunin jawi się jako reprezentant przeszłych i symbol przyszłych rewolucji. Rewolucji, które – mamy tego świadomość – są zjawiskiem pełnym sprzeczności, z całą swą rozumnością i nierozumnością, tragiczną postępowością, nietrwałością i nieokreślonością, niszczeniem i tworzeniem, z ideami humanizmu i światłej przyszłości, zarazem zaś z niezliczonymi ofiarami, represjami, bezmyślną przemocą.

Dla rewolucyjnego romantyka Bakunina rewolucja to przede wszystkim triumf sprawiedliwości, to rodzaj historycznej twórczości, akt narodzin i tworzenie nowego społeczeństwa. W rewolucyjnym burzeniu Bakunin widział proces przeformatowania dawnych stosunków i instytucji w nowe, bardziej przystające do nowych czasów i nowej epoki, swobodniejsze i bliższe ludowi. Jako że ich

narodziny i tworzenie blokowane są przez siły starego porządku i przez przedrewolucyjny system, to historyczną formą ich pojawienia się jest rewolucja. Twórczy charakter rewolucji Bakunin sformułował aforystycznie w końcowej części artykułu *Reakcja w Niemczech* (1842): „Radość niszczenia jest zarazem radością tworzenia”. Tej myśli powinny towarzyszyć dodatkowe komentarze, które wskażą na tkwiący w niej pozytywny i konstruktywny odcień. Przecież nie każde niszczenie jest twórczością, ono może zniszczyć twórczość, może wstrzymać rozwój, może doprowadzić do zguby całą planetę. W warunkach epoki, która nie знаła broni atomowej, Bakunin widział w rewolucji nieco wyidealizowany, ściśle wzajemnie zespolony proces niszczenia-tworzenia, w trakcie którego człowiek oswajał się z nowymi sferami wolności, rozszerzał swoje prawa, umocowywał je w nowych instytucjach.

W Bakuninie przejawiała się charakterystyczna dla przedrewolucyjnych i rewolucyjnych epok energia odrzucania tego, co stare, siła odbijania się, towarzysząca historycznemu „skokowi” w nową jakość, gwałtowne przejście ze starego w nieznane i jeszcze niesformowane nowe poprzez przezwyciężenie sprzeciwu wobec tego, co stare. Bakunin symbolizował swoją działalnością i swoimi ideałami ten przyszły, już się zaczynający historyczny skok, moment oderwania się od tego, co stare, moment wyrzeczenia się go.

W różnorodnym świecie, z wieloma krajami i narodami, które rozwijały się niesynchronicznie, w różnych miejscach planety z różną intensywnością i w rozmaitych historycznych kontekstach, stale zachodzą procesy przechodzenia od starego do nowego. To kraje liderzy zaczynają nowe przyspieszenie, to historyczna ariergarda podciąga się do krajów rozwiniętych i próbuje z nimi konkurować, to znów wyrównują albo aktywizują tempo rozwoju kraje w różnych regionach świata. Rolę mechanizmów przyspieszających rozwój poszczególnych krajów odgrywają w obecnych czasach reformy różnej głębokości i skali, modernizacja rozmaitych sfer życia albo politycznych systemów, zmiana politycznych reżimów i form sprawowania władzy. Skrajnym sposobem stworzenia przesłanek do nowego albo bardziej aktywnego rozwoju pozostają polityczne przewroty i rewolucje. Ten proces, można sądzić, nigdy nie będzie miał końca, chociaż współczesne społeczeństwo i państwo, zdaje się, nauczyło się lepiej nim kierować i potrafi zażegnawać rewolucje wprowadzaniem odpowiednich reform. Kwestia ta wciąż jednak pozostaje aktualna. Tym po części objaśnić można niegasnące zainteresowanie ideami i życiem Bakunina.

Krytyka państwowości i rozszerzenie sfery wolności: sprzeczne skutki

Bakunin wyprzedzał swoją epokę, przekraczał bariery i ograniczenia narzucane dorywczością bieżącej historii. Los wynosił go na ponadczasową historyczną orbitę myśli i krytycznego światopoglądu. Jak gdyby przez hipotetyczne informacyjne pole, jednoczące świadomość ludzkości, włączał się do nieskończonych zasobów krytycznego odbioru współczesnego mu świata i przyszłej historii. Bakunin – to jeden z najbardziej krytycznych myślicieli w historii myśli politycznej i jeden z największych krytyków państwowości. Jednakże prawdą jest, że nie doceniał jej obiektywnej i ogólnospołecznej roli, a w perspektywie – jej roli potencjalnie ogólnoludzkiej.

Bakunin, wykorzystując najróżniejsze negatywne obrazy i cięte sformułowania, ostro krytykował państwo, prawodawstwo, współczesne mu polityczne instytucje, politykę państw, jej specyficzne przejawy i właściwości. Podkreślał wąskoklasową orientację w działalności państw, niedbających o interesy klas pracujących, tłumiących ludowe protesty. Krytykował militarizm oraz zaborczą i agresywną działalność państw, odrzucał pogląd, że po zwycięstwie rewolucji socjalistycznej zmieni się istota państwa. Nie zgadzał się z marksistowską ideą państwa proletariackiego i lassallowską ideą państwa ludowego. Demaskował praktykę funkcjonowania demokratycznych instytucji, takich jak powszechne prawo wyborcze i system władzy przedstawicielskiej, wskazywał, że służą one do oszukiwania ludu i ustanowienia władzy na ludem przy pomocy ludu. Pisał o szczególnych interesach biurokracji, o niemożności wykorzenienia korupcji jako chronicznej choroby państwowości. Niektóre z jego idei znalazły w przyszłości miejsce w naukach politycznych, weszły do kanonu anarchistycznej, socjaldemokratycznej i liberalnej myśli politycznej.

Wiadomo, że w historii myśli politycznej, zaczynając od starożytności, istnieją określone typy politycznej świadomości, różniące się aksjologiczną orientacją w stosunku do państwa i związanych z nim instytucji. Są to: anarchizm (typ o negatywnym stosunku do państwa), etatyzm (typ o pozytywnym stosunku do państwa) i liberalizm (typ o neutralnym albo pozytywno-negatywnym stosunku do państwa). Wymienione typy odzwierciedlają przede wszystkim różne strony działalności państwa, rozmaite strony jego potencjału jako instrumentu socjalnej ochrony, bezpieczeństwa i ubezpieczenia społecznego lub jako środka masowych represji, agresywnych wojen itd. Dzięki takiemu wieloaspektowemu

spojrzeniu na państwo społeczeństwo otrzymuje informację o jego pozytywnych i potencjalnych negatywnych cechach, co daje możliwość neutralizowania tych ostatnich poprzez tworzenie i zastosowanie określonych politycznych i prawnych doktryn oraz praktycznych mechanizmów.

Na tej płaszczyźnie widać konstruktywną i historyczną rolę Bakunina jako politycznego myśliciela i działacza. Podnosił kurtynę, która zasłaniała negatywny potencjał tkwiący w państwowości i współdziałał w opracowaniu politycznych i prawnych mechanizmów, które mogłyby zneutralizować ten potencjał w przyszłości. Współtworzył mechanizmy społecznej kontroli nad działalnością organów państwa.

W krytyce państwa Bakunin w żadnej mierze nie był utopistą. Realistycznie nazwał dużo niedostatków, które od wieków towarzyszą działalności instytucji politycznych. Jego utopizm polegał na stosowaniu nadmiernej kontrastowości akcentów, na niechęci do rozpatrywania alternatywnych sposobów rozwiązywania sprzeczności, niedocenianiu okresów przejściowych w społecznym rozwoju. Utopistyczne były planowane przez niego sposoby budowania nowego społeczeństwa. Sam to czuł, ale miał nadzieję, że tajna organizacja w trakcie rewolucji będzie w stanie niezauważalnie dokonywać niezbędnych korekt biegu wydarzeń.

Bakunina krytyka państwowości była swego rodzaju przecuciem pojawienia się nowego etapu w rozwoju Lewiatana. Krytyczna teoria państwa Bakunina pojawiła się przed wynalezieniem czołgów, samolotów, różnych rodzajów nowoczesnej broni itd., pojawiła się przed nową spiralą militarizmu, maszynizmu i automatyzacji środków zewnętrznego i wewnętrznego przymusu, które znajdują się w rękach państwa, przed nowoczesną techniczną i technologiczną modernizacją, wielokrotnie zwiększającą jego siłę i efektywność.

W filmie Marka Zacharowa *Zabić smoka* (1988, prod. ZSRR-RFN), według sztuki Jewgienija Szwarca, główny bohater ratuje mieszkańców miasta przed smokiem, który kilka stuleci trzymał ich w strachu i uciemiężeniu. Ale zaraz potem bohater widzi, że w jego otoczeniu zaczęła się bitwa o miejsce opuszczone przez smoka, a dzieci bawią się w dobrych smoków, z których jednakże może się zrodzić nowa dynastia złych smoków. Zwracając się do ludzi, pogromca smoka mówi, że smok znajduje się w głowie każdego z nich, że dla zwycięstwa nad nim każdy powinien sam wyzwolić się od smoka. Ludzie jednak nie są do tego gotowi, łatwiej im uznać w swym zbawcy nowego, dobrego smoka...

Bakunin występował o rozszerzenie praw i swobód człowieka. Ale temu rozszerzeniu towarzyszyło w konsekwencji równoważące je wzmocnienie roli

państwa. Można więc powiedzieć, że idee Bakunina w pewnym sensie stymulowały rozwój państwowości.

W historii ludzkości rozszerzeniu osobistej wolności człowieka – ostatnio poprzez rozwój Internetu, środków komórkowej telefonii, możliwości przemieszczania się – zawsze towarzyszyło pojawienie się równoważących te wolności, nowych form państwowej kontroli w „interesie społecznego bezpieczeństwa”. Widocznie w tej dziedzinie uruchamia się jakaś obiektywna prawidłowość związana ze stosunkiem praw i wolności ludzi do ich obowiązków, a także z koniecznością równoważenia prywatnych i publicznych interesów, które we współczesnych społeczeństwach reprezentuje głównie państwo.

Myśliciel w historii

Czy można zaliczyć Bakunina do geniuszów ludzkości? Oczywiście tak, podobnie jak jego największego oponenta, Karola Marksa. Pojawienie się geniusza i jego realizacja w dużym stopniu skryte są w genetycznym programie ewolucji ludzkości, w nadludzkich prawidłowościach i tajemnicach, niedostępnych współczesnym ludziom. Geniusz to człowiek dysponujący umiejętnościami, talentami i zdolnościami wielokrotnie przewyższającymi nie tylko te, którymi dysponują zwykli ludzie, ale i te, które mają ludzie wybitni. W związku z tym geniusz przemieszcza ludzkość na nowe pola nauki, kultury, polityki, praktycznego życia. Geniusze – to w swoim pokoleniu jednostki, to dziesiątki w swojej dziedzinie twórczości i działalności, to setki (może tysiące) w historii ludzkości. Nie zawsze mają oficjalne tytuły, stanowiska i nagrody. Nierzadko za życia są prześladowani, skazywani na śmierć, a po niej bezlitośnie krytykowani. Jednakże dzięki swej wyjątkowości, dzięki umiejętności przeniknięcia w głęboki sens i naturę rzeczy, dzięki odkryciu ich fundamentalnych właściwości, praw, za sprawą propagandy swych odkryć i oddaniu swej misji zostają na zawsze w historii. Z latami świecą coraz jaśniejszym światłem jako reprezentanci nie tylko swego czasu i swego narodu, ale i jako przedstawiciele całej ludzkości. Geniusze to ludzie często niezwykłych losów, to punkty podparcia i dźwignie w ewolucji ludzkości.

Genialność Bakunina jako człowieka, który miał pozytywny wpływ na rozwój świadomości społecznej i ewolucję politycznych instytucji, spoczywa w rozjaśnieniu i wyprowadzeniu z cienia niewiedzy – negatywnych elementów w dwulicowej naturze państwa (jak już pisaliśmy, potrafi ono tworzyć zarówno dobro, jak i zło). Ta druga strona państwa była przez długie lata niezauważana,

jak druga strona Księżyca. Maskowaniu tej tajemnicy towarzyszyły jeszcze manipulacje świadomością społeczną, zakazy i represje. Bakunin był demaskatorem faktu, że państwo nie tylko broni słabych, starych i chorych, ale także tworzy zło – samowolnie ogranicza wolność, propaguje kłamstwo, ukrywa swoje działania pod szlachetnymi formami i pozorami, prześladowa inaczej myślących, karze niewinnych, wywołuje wojny i zabija tysiące ludzi, często dla zaspokojenia iluzorycznych idei i fałszywych ambicji polityków itd. Dwudziesty wiek, jak gdyby na potwierdzenie oskarżeń rzuconych przez Bakunina pod adresem państwa, dodał do swych grzechów masowe represje w totalitarnych państwach, obozy koncentracyjne, komory gazowe i krematoria, atomowe bomby, broń laserową, chemiczną i biologiczną.

Bakuninowi poszczyło się zagrać rolę, o której marzył w młodości – zostać uczestnikiem „wszechświatowych przewrotów”, burzycielem niegodziwych i szkaradnych przesądów, animatorem rozwoju swej ojczyzny od dogmatyzmu i despotyzmu w kierunku nowego i świętego świata „bezgranicznej harmonii”. Niewiele udało się mu zdziałać, więcej zasług położył w dziele krytyki – w nazywaniu niebezpieczeństw, które grożą człowiekowi ze strony politycznych instytucji, w których zamknięte jest jego życie. Jego krytyka przestrzega, zwraca uwagę, zmusza do refleksji, do przemyślenia na nowo wielu kwestii z zakresu filozofii polityki i historii.

Bakunin był kontynuatorem rewolucyjnych i krytycznych idei, które towarzyszyły ludzkości od zarania dziejów. W jego teorii znalazły odbicie idee myślicieli starożytnego Wschodu – legendarnego twórcy taoizmu Laozi, idee starożytnych hinduskich ascetów, wczesnych dżinistów i buddystów. Jego idee współbrzmiały z poglądami greckich cyników – Antystenesa z Aten i Diogenesa z Synopy, z poglądami wczesnych chrześcijan w starożytnym Rzymie, z herezjami średniowiecza, z ideologią powstań chłopskich, z tezami Tomasza Münzera, z ideami myślicieli Wielkiej Rewolucji Francuskiej i antykolonialnej rewolucji amerykańskiej, z poglądami utopijnych socjalistów. W jego świadomości znalazła odbicie i odlała się w syntetyczne formy wypracowana przez ludzkość rewolucyjna myśl.

Krytyczna i swobodna myśl, intuicyjna zdolność przewidywania, niestandardowa i nieokiełznana natura, bezgraniczna wiara w twórcze możliwości człowieka – wszystkie te właściwości są widoczne u wielu wybitnych myślicieli i działaczy XX i XXI wieku, w kulturze, biznesie, polityce. Odnajdujemy je

u Mahatmy Gandhiego, w odmowie przyjęcia Nagrody Nobla przez Sartre'a, w stylu gry w szachy Bobby'ego Fischera i Gariego Kasparowa, w ideach ruchu hippisów, w młodzieżowym ruchu protestacyjnym na Zachodzie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, w działalności lidera polskiej „Solidarności” Lecha Wałęsy, w ideach wielkiego fizyka Andrieja Sacharowa i u niektórych innych wybitnych uczestników rosyjskiego ruchu dysydenckiego, w ideach *pieriestrojki* i *glasnosti* Michaiła Gorbaczowa, w stylu życia, działalności i bezkompromisowej postawie Steve'a Jobsa, we współczesnych nurtach spontanicznej „kosmicznej” muzyki, w awangardowych kierunkach najnowszej mody, w całym szeregu współczesnych kierunków w sztuce itd. Podobnie i Bakunin odgrywał rolę „przyspieszacza”, nadającego rakiecie prędkość potrzebną do wyprowadzenia jej na orbitę, albo witaminy aktywizującej proces.

To, co wielkie, lepiej widać z dystansu. Dwieście lat, które minęły od dnia narodzin Michaiła Bakunina, jest wystarczającym okresem, żeby lepiej rozparzeć trajektorię jego losu, działalności i twórczości, sprzeczności, które w nim tkwią i genialne przewidywania, ocenić jego ofiarę i tragizm jego życia, wpływ na świadomość ludzkości, na kulturę, na polityczne instytucje.

Z języka rosyjskiego przełożył
ANTONI A. KAMIŃSKI

MIKHAIL BAKUNIN: SOME TRAITS OF THE THINKER'S IMAGE

Summary

Keywords: anarchism, state, creative works, freedom, evolution, revolution, globalization, humanity, ways of political thinking

The article contains general characteristics of M.A. Bakunin as a political thinker and a philosopher. The author of the essay considers Bakunin as a great thinker whose works contain certain prophecies, as a representative of ideas and processes relating to global integration of the human civilization, as an outstanding mouthpiece of revolution acted as an occasionally repeated phase of development in the historic human evolu-

tion. The article mentions that Bakunin's criticism carries danger to a person hided in the phenomenon of the state and finally contributes to the development of the state, its modernization and formation of bodies relating to institutes (i.e. law) protection, human rights and freedom. This criticism favoured working out some modern theoretical and constitutional doctrines, political institutions intended for the control of negative potential of the state and encouragement of its positive activity.